

OP KOUSENVOETEN NAAR HET CENTRUM VAN DE MACHT: VAN VAN MIERLO TOT KAAG: ZES PARTIJLEIDERS VERGELEKEN

Hubert Smeets

Het is binnen D66 niet meer dan een publiek geheim. Heel openlijk wordt er niet gesproken over de vraag wie de beste partijleider ooit was. Formeel bestaat die functie immers niet, onhiërarchisch als de club van oudsher wil zijn. Maar in de coulissen wordt de stand van deze onderlinge competitie nauwkeurig bijgehouden.

Tot 2021 was de lijst helder en keurig conform de eigen historische partijcanon. Hans van Mierlo was de grootste aller tijden. Onder zijn leiding haalde D66 in 1994 een recordaantal van 24 zetels in de Tweede Kamer. Na hem volgden op de tweede plaats Alexander Pechtold met negentien zetels (2017) en Jan Terlouw op de derde plek met zeventien zetels (1981), gevolgd door Els Borst (veertien in 1998) en Thom de Graaf (zeven in 2002). Sinds de Tweede Kamerverkiezingen van 17 maart 2021 staat deze natuurlijke rangorde op z'n kop. Met 24 zetels heeft Sigrid Kaag zich ex aequo aan de kop genesteld, in één klap en bijna uit het niets, net zoals Van Mierlo bij zijn entree in 1967. De oprichter van D66 heeft nog maar een 0,47 procentpunt voorsprong.

Verkiezingsuitslagen bieden een objectief handvat om prestaties te vergelijken: 24 zetels zijn er circa 3,5 keer meer dan zeven, zo eenvoudig is het. Maar zijn Van Mierlo en Kaag daarmee drie keer beter dan De Graaf? Nee, zo simpel is het ook weer niet. Dat zou voorbijgaan aan

allerlei specifieke historische omstandigheden, die ook een rol spelen bij succes en falen. De vraag wat Van Mierlo, Terlouw, Pechtold en Kaag gemeen hebben en wat niet, blijft niettemin interessant. Het antwoord daarop kan wat meer licht werpen op de personen in hun tijd en daarom ook op de macht van de persoon binnen D66, de partij die zo ongeveer is opgericht om de personen belangrijker te maken dan de programma's.

Bij gebrek aan één heldere maatstaf om naast de cijfers ook de tijdgeest te verdisconteren, offer ik een breed palet aan criteria om de partijleiders van D66 te toetsen. Relevant zijn: religieuze en andere culturele achtergrond, met inbegrip van eloquentie; outsider of insider; internationale blik; ideologisch profiel; bondgenotenpolitiek; machtsinstinct; politieke stijl; en aanpassingsvermogen.

Culturele achtergrond

Het culturele of religieuze milieu waarin de leiders van het bij uitstek seculiere D66 zijn opgegroeid, onderscheidt hen onderling niet echt. Om te beginnen met de godsdienst, van oudsher een van de belangrijkste scheidslijnen in de verzuilde Nederlandse politiek: opvallend veel lijsttrekkers waren katholiek. D66 is met een beetje goede wil zelfs een postkatholieke partij te noemen. Maar de katholieke leiders praktiseerden dat geloof niet meer of liepen er in elk geval niet mee te koop. Hans van Mierlo was diep rooms opgevoed, voordat hij als twintiger afscheid nam van de kerk. Zijn verre opvolgers Thom de Graaf, Alexander Pechtold en Sigrid Kaag hadden of hebben een (deels) katholieke achtergrond. Alleen domineeszoon Jan Terlouw had zijn wortels in de Gereformeerde Bond binnen de Nederlands Hervormde Kerk, terwijl Els Borst uit een agnostisch seculier gezin kwam.

Die religieuze verscheidenheid lieten Van Mierlo en Terlouw tegen wil en dank zien. Beiden werden gedreven door morele opvattingen over mens en maatschappij. Maar Van Mierlo was wat zwieriger en vooral op de tast op zoek naar het goede, terwijl Terlouw een meer afgebakende en doelgerichte route probeerde te bewandelen. Van Mierlo en Terlouw waren ook in sociaal-culturele zin antipoden. Van Mierlo was de patriciërsjongen uit Breda, opgegroeid in een bankiersfamilie waarin maatschappelijke betrokkenheid al enkele generaties vanzelfsprekend was. Terlouw werd groot op de zandgronden van de

Veluwe, waar keuterboeren en armoede het landschap bepaalden. Van Mierlo werd in zijn oorlogsjeugd door de frontlinies gemengd. Terlouw werd gevormd door de Hongerwinter.

De sociaal-culturele verschillen deden zich ook op talrijke andere terreinen gelden. Bijvoorbeeld in de toneel- of voice van de opeenvolgende partijleiders. Van Mierlo was de poëtische toneelspeler. In de stem van Terlouw was de geëngageerde romancier hoorbaar. Pechtold was meer de man van de debatingclub. Spitsvondig en soms agressief wist hij het parlementaire debat naar zijn hand te zetten, hoewel hij heel goed wist waar en wanneer de camera's draaiden. Aan de voorgangers Van Mierlo, Terlouw en Pechtold kon Kaag tot nu toe nog niet tippen. Van Mierlo was de mooiste spreker. Voor hem stroomde de zaal vol. Zijn grote toespraken waren zorgvuldig vormgegeven. Zijn interventies waren vaak humorvol, soms dodelijk ernstig maar altijd eloquent. Stijl en vocabulaire van Kaag zijn vooralsnog minder rijk. Ze spreekt correct Nederlands, zij het doorspekt met anglicismen, en doelgericht doch niet verrassend. De wending à la Van Mierlo, die het gehoor op een ander been zette en zodoende dwong tot anders nadenken, is niet aan Kaag besteed. Dat is geen verwijt. Kaag hoort bij deze, taalkundig gesproken, povere retorische politieke tijd. Daar staat tegenover dat Kaag in het debat onverschrokken is dan Van Mierlo meestal was. Van Mierlo was ontdaan toen vvd-leider Frits Bolkestein hem in de jaren negentig, naar aanleiding van een interview met *NRC Handelsblad* over het primaat van de persoon in de politiek, gekscherend en kwaadaardig bestempelde als *caudillo*, een leidersterm die verwijst naar de dictatuur van generaal Franco in Spanje (1936-1975). Fractiegenoten moesten te hulp schieten om de leider uit de touwen te slepen en Bolkestein terug in zijn hoek te krijgen. Kaag kon het voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2011 alleen af toen Geert Wilders haar een 'verrader' noemde omdat ze ooit in Iran een hoofddoek had gedragen, waarna de pvv-leider geen andere uitweg zag dan zijn woorden stampvoetend maar ook armoedig te herhalen.

Afstand tot de politieke arena

Verschillen en overeenkomsten qua politieke achtergrond en ervaring zijn er ook. Pechtold had al een carrière achter de rug voordat hij D66

ging leiden, als wethouder in Leiden, burgemeester van Wageningen en partijvoorzitter. De Graaf had als gemeenteraadslid en partijbestuurder een vergelijkbaar ‘voorschools’ traject doorlopen en was ook thuis aan de keukentafel gekneed. Zijn vader was een vooraanstaand lid van de Katholieke Volkspartij (KVP) als Kamerlid en burgemeester. Van Mierlo, Terlouw, Borst en Kaag daarentegen hadden amper partijpolitieke ervaring toen ze in Den Haag opdoken. Ze hadden die ook niet van huis uit meegekregen. Ineens stonden ze onervaren op het nationale politieke toneel. Hoewel een betovergrootvader van Van Mierlo in de tijd van Thorbecke een blauwe maandag lid was geweest van de Eerste Kamer en Hans van Mierlo zelf tot in zijn kleine teen geëngageerd was met de politiek, werd hij toch lang gezien als onbeschreven blad en als een buitenstaander. Kaag profiteerde eveneens van het imago dat ze als diplomaat en minister geen partijtjger was.

Dat was vooral te merken in hun omgang met de partij als organisatie. Politiek en bureaucratie horen nu eenmaal bij elkaar. In deze vergelijking springen verschillen in het oog. Pechtold was de man die D66 ombouwde tot een centraal aangelijnde organisatie: tot een gewone politieke partij die eensgezind naar buiten trad en op de koop toenam dat de creativiteit er weleens bij inschoot. Pechtold zag de leiding van de partij als een tweespan: hij was er voor de politieke koers en het hogere strategische gooi-en-smijtwerk, de partijvoorzitter moest ervoor zorgen dat de organisatie hecht was. D66 had zich tot dan toe een vriendenclub gewaand, waar botsingen van visies en ambities niet al te hard werden uitgevochten.

Onder Pechtold kreeg D66 kenmerken uit het boekje van de Duits-Italiaanse socioloog Robert Michels, met alle discipline én oligarchisering van dien. D66 moest een organisatie worden die, anders dan onder Van Mierlo en Terlouw, niet meer volledig afhankelijk zou zijn van één persoon. Van Mierlo en Terlouw hadden in hun tijd de partij zien wegwijnen en hadden die ook tweemaal van de dood gered. Lazarus was een paar decennia een populaire metafoor in de partij geweest. Pechtold, de derde die de partij van de dood wist te redden, wilde af van dit bipolaire bestaan van D66. De partij diende in zichzelf enige continuïteit te krijgen.

Van Mierlo stond diametraal aan de andere kant. Voor hem was D66 geen partij, maar een beweging. Hij zag D66 als een voertuig. Congresen waren theatrale bijeenkomsten, waar de vrijzinnige gemeenschap

rond de partij zich kon uiten en voeden. Als de besluitvorming op zo'n ledenvergadering toch ineens relevant en spannend werd, dan zette hij al zijn retorische gaven in om het tij ten goede te keren. Van Mierlo speelde zelfs weleens met de gedachte om D66 om te vormen tot een vrijblijvende kiesvereniging, die alleen tijdens verkiezingen actief moest worden ter wille van de leider. De partijvoorzitter was voor hem geen centrale figuur, maar hooguit een sparringpartner die vooral de dagelijkse rotklussen moest klaren. Ook als de politieke strategie van D66 aan de orde was, ging Van Mierlo niet allereerst te rade bij de partij als organisatie, maar liever bij zijn eigen vrienden binnen de partij. Zoals Pechtold de partij D66 op verlicht Duitse wijze leidde, zo runde Van Mierlo deze meer als een vermomde KVP'er die liever vertrouwt op een loyaal netwerk dan op een formeel apparaat.

Terlouw stond ergens tussen hen in. Anders dan Van Mierlo zag hij D66 wel als een ledenpartij – hij verbond zijn lot zelfs aan het succes van een ledenwervingsactie – maar ging niet zo ver als Pechtold om ook de professionalisering van D66 ter hand te nemen.

In welke mate Kaag vergaande greep wil krijgen op de partij is in 2021, een jaar na haar entree, nog niet helder. Maar duidelijk is wel dat ze heeft geprofiteerd van de erfenis van Pechtold. Ze is de eerste lijsttrekker die brak met de informele D66-wet 'regeren is halveren' en de partij ondanks haar regeringsverantwoordelijkheid juist naar electorale winst leidde. Of Kaag een nieuw ijkpunt in de geschiedenis van D66 is, moet echter nog blijken.

Ideologisch profiel

D66 doet zich voor als een welhaast principieel onideologische club. De partij is het product van de naoorlogse ontideologisering, zoals de Amerikaanse socioloog Daniel Bell in 1960 had beschreven in zijn boek *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. D66'ers pretenderen daarom pragmatisch naar de maatschappelijke problemen te kijken, in hedendaags managementjargon niet binnen het geijkte kader maar out of the box. Ze laten zich in hun maatschappijanalyses niet leiden door vooringenomen dogmata, maar *sine ira et studio* door een positivistische benadering van de feiten.

Althans, dat was de theorie. De praktijk bleek anders. De onideologische partij ging zo tamboereren op haar basisrecept van staatkundige hervormingen tegen alle politieke kwalen dat het een mantra werd. De kroonjuwelen kregen in de loop der decennia een welhaast canonieke status. Als dat geen vorm van ideologisch denken is, wat dan wel?

Dat denken kwam echter niet uit de lucht vallen. De kroonjuwelen waren de verdichting van de democratiekritiek die ten grondslag lag aan de oprichting van D66 in 1966. Kritiek op een te beperkte democratie en hunkeren naar meer democratie waren zo oud als de weg van Thorbecke. Sinds 1848 riep de parlementaire burgerlijke democratie met de regelmaat van de klok onbehagen op. Die kritiek had in de twintigste eeuw twee vormen aangenomen. Enerzijds waren er de communistische en fascistische varianten van de autoritaire en soms zelfs totalitaire democratiekritiek die, hoe verschillend onderling ook, overeenkomen in hun fundamentele afwijzing van de burgerlijke representatieve democratie. Anderzijds was er de burgerlijke democratiekritiek die ik democratische democratiekritiek zou willen noemen. Deze democratiekritiek richtte zich niet op een geheel nieuwe maatschappelijke orde, maar veeleer op de positie van de burgerij ten opzichte van de staatsmacht. Democratische democratiekritiek streefde naar een andere (en betere) representatie en legitimatie van de verschillende machten. Hoewel beide ontsproten uit het idee van volkssoevereiniteit, verschilden ze in hun vertrekpunt: de burgerlijk democratische radicalen gingen uit van de heterogeniteit en pluralisme. De volksdemocraten geloofden in de homogeniteit van het volk en meerderheidsdenken.

D66 was de partij van de democratische democratiekritiek. Maar de partijleiders dachten in de halve eeuw na 1966 verschillend over de richting ervan.

Hans van Mierlo was de tolk van het primaire D66-idee om het Nederlandse bestel ingrijpend in Angelsaksische richting te verbouwen. Hij was de man van de 'dubbele stem' die de burger, naar Amerikaans voorbeeld, twee stemmen wilde geven: één voor de uitvoerende macht (de minister-president), de andere voor de wetgevende en controlerende macht (het parlement). Zo zou het politieke landschap in tweeën kunnen worden herverkaveld. In die polarisatie zouden conservatief en progressief helder tegenover elkaar komen te staan.

Met uitzondering van Thom de Graaf staken zijn opvolgers aanmerkelijk minder tijd in de strijd voor deze kroonjuwelen. Van hen hoefde

het bestel niet zo nodig te ‘ontploffen’, zoals Van Mierlo in 1967 ooit op een onbewaakt moment had gezegd. Jan Terlouw sprak tussen 1973 en 1982 warm over het radicale hervormingssentiment van de Democraten, maar zijn hart lag bij een ommekeer in het ecologische denken. Dat wil niet zeggen dat D66 onder zijn leiding de essentialia inslikte.

Toen Van Mierlo medio jaren tachtig na een periode van politieke depressiviteit en een wel heel kortstondig ministerschap zijn comeback maakte, kwam ook de democratische democratiekritiek weer wat meer op de voorgrond. Maar zo intens als in zijn eerste regnum zou het in de tweede leiderschapsperiode van Van Mierlo niet meer worden. De polarisatie pruttelde nog wat na. Maar grosso modo waren er andere prioriteiten, ook voor Van Mierlo. Vooral de kennelijk onvermijdelijke aanpassingen van het sociaal-economische model stonden in het centrum van de belangstelling en niet de hervormingen van het bestel. De premiers Ruud Lubbers (CDA) en Wim Kok (PvdA) werden de personificaties van een polderdemocratie, waarin niet polarisatie maar compromisvorming een deugd werd. Het staatkundige regeringsprogramma van paars – de coalitie waaraan Van Mierlo zijn hart had verpand nadat hij zijn laatste blauwtje had gelopen bij de PvdA in 1989 – bevatte op zichzelf wel wat nieuws. Maar de democratische vernieuwingen die er voorzichtigjes in werden opgesomd (gekozen burgemeester, referendum en een nieuw kiesstelsel) liepen stuk.

Het was de voorbode van een nieuwe politieke fase, waarin D66 het initiatief in het democratiedebat snel en dramatisch verloor. Dat viel de opvolgers van Van Mierlo amper te verwijten. Els Borst in 1998 en zeker Thom de Graaf in 2002 werden geconfronteerd met de opmars van een volksdemocratisch populisme waarmee D66 geen enkele verwantschap voelde. Vanaf het moment dat Pim Fortuyn in 2002 bij een breed electoraat van alle partijen wist in te breken, slaagden de volksdemocraten erin om de aloude democratische democratiekritiek te kapen. Het poldercompromis, gericht op win-winsituaties, werd verworpen als een vorm van dweilen met de kraan open. De natie, meestal in culturele termen gedefinieerd, smachtte naar eenduidige volksmacht, of beter, naar macht voor een eenduidige groep van het volk. Minderheidsrechten, volgens Hans van Mierlo de kern van de rechtsstaat, kwamen op het tweede plan.

De breuklijn lag in 2005-2006. D66-partijleider en vicepremier Thom de Graaf zag in 2005 eerst zijn wetsvoorstel voor deconstitutionalisering van de burgemeestersbenoeming in de Eerste Kamer stranden

op verzet van de PvdA en moest een jaar later ook nog eens aanzien dat zijn opvolger in het kabinet, voormalig partijvoorzitter Alexander Pechtold, het voordien door De Graaf ingediende wetsontwerp voor een kiesstelsel à la Duitsland (met twee stemmen voor het parlement: de eerste voor een landelijke partijkandidaat en een tweede voor een regionale kandidaat) onbekommerd introk. Vanaf dat moment was D66 niet meer de vaandeldrager van de democratische democratiekritiek. De kroonjuwelen waren, in de woorden van Pechtold, 'uit voorraad leverbaar', maar stonden 'niet in de etalage'.

En Kaag? Zij kwam aan de macht op een moment dat de partij bezig was haar koers te verleggen richting een progressiever en linker liberalisme dan gemeengoed was in de jaren van Pechtold. Kaag voegde zich naar deze heroriëntatie. Ze is niet huiverig voor sociaal- of christen-democratische noties over de opdracht om ook te zorgen voor de minder fortuinlijken in de samenleving.

Bondgenotenpolitiek

Pechtold mocht dan de eigen democratiebeginselen hebben opgeborgen, hij ontpopte zich intussen wel als criticus van de volksdemocratische kritiek. De partij werd onder het leiderschap van Pechtold en later Kaag de antipode van volksdemocratisch rechts. De toon waarop zij anticonstitutionele volksdemocraten bejegenden, was aanzienlijk scherper dan die van hun voorgangers een halve eeuw terug, die bovendien ook veel minder met radicaal rechts te stellen hadden. In die jaren zeventig ging het er ook weleens hard aan toe. Maar Van Mierlo zocht liever geen ruzie. En Terlouw hield zich liever een beetje afzijdig van het gooi-en-smijtwerk, waar politici als Joop den Uyl, Ed van Thijn en Hans Wiegel indertijd vol overgave aan meededen.

De nieuwe polarisatie van de 21ste eeuw was op zichzelf geen nieuw fenomeen. Van Mierlo wilde begin jaren zeventig van de twintigste eeuw ook het hele partijpolitieke landschap herinrichten. Een nieuwe Progressieve Volkspartij (PVP), waarin PvdA, D66 en de Politieke Partij Radikalen zouden moeten opgaan, zou een tweedeling moeten forceren. Dat die PVP er niet kwam, lag vooral aan de PvdA, die in 1973 met het eerste kabinet-Den Uyl zo'n politieke slag had geslagen dat het succes haar naar het hoofd steeg. Na paars was daar geen reden meer

voor. Sinds 2002 leden de progressieve partijen over de hele linie vooral nederlagen. Op het eerste gezicht zou de conclusie kunnen zijn dat een tweede poging tot progressieve concentratie nu noodzakelijker en wellicht ook kansrijker zou moeten zijn dan een halve eeuw geleden. Maar nee. Pechtold was de eerste voorman die – nadat D66 tussen 2003 en 2006 voor het eerst zonder de PvdA had deelgenomen aan een kabinet: het kabinet-Balkenende II – openlijk en zonder voorbehoud afscheid nam van de PvdA als natuurlijke partner in welke regering dan ook. Kaag zette die vrije-handen-koers in 2021 voort. Haar verlangen naar een ‘zo progressief mogelijke regering’ was een tactische keuze die van pas kwam omdat ze zo D66 kon presenteren als enige tegenhanger van het conservatieve kamp rond VVD en CDA; het was geen strategische keuze voor de PvdA en GroenLinks op langere termijn.

Hoe anders was het vijftig jaar eerder. Het streven van Van Mierlo naar een PVP was ook een keuze voor de PvdA als vanzelfsprekende bondgenoot. Alleen ‘met het pistool op de borst’ zou D66 a priori kiezen voor samenwerking met de PvdA, had Van Mierlo in 1971 een keer gezegd toen hij door de VVD-lijsttrekker Molly Geertsema onder druk werd gezet. Dat was mooi gezegd, maar in zijn hart zou Van Mierlo in die jaren ook zonder dreiging voor de PvdA blijven vallen. Zeker in zijn verlangen naar sociaal-economische rechtvaardigheid was de eerste partijleider van D66 eerder een sociaal-democraat dan een liberaal. Terlouw was minder op de PvdA gefixeerd, maar verlegde de richting niet wezenlijk. Als de pistool-op-de-borst-beeldspraak op iemand van toepassing was, dan was het op Terlouw. Sinds Pechtold is er van zo’n progressief-linkse voorkeur geen sprake meer. Dankzij de implosie van de PvdA kan D66 zich dat ook ongestraft permitteren.

Machtsinstinct

Deze ongebondenheid was niet louter het gevolg van een ontembare *Wille zur Macht*. Voor alle partijleiders van D66 was politiek altijd meer dan een strijd om de zetels. Vooral Van Mierlo en Kaag appelleerden nadrukkelijk aan de noodzaak van een andere politieke cultuur. Van Mierlo eiste eind jaren zestig een politiek bestel dat beter aansloot bij het postindustriële, minder hiërarchische Nederland waarin vrije, mondige burgers de boventoon voerden. Kaag zag begin

jaren twintig van de 21ste eeuw mentaliteit als politiek wapen tegen het cynische denken over massa en macht. Trefwoorden als attitude en fatsoen lagen beide voor in de mond bestorven. Zo wierpen ze zich op als ondogmatische moralisten. Die ‘andere’ houding uit zich ook in hun presentatie. Politici moeten, goochelend met cijfers, op alle vragen een antwoord hebben. Van Mierlo en Kaag erkenden vrij onbekommerd dat ze niet alwetend waren. Ze bleven weleens het antwoord schuldig. Die twijfel stond haaks op de eisen die de media stelden, maar was voor veel burgers juist herkenbaar.

Toch was ordinair machtsinstinct geen der leiders vreemd, vooral Van Mierlo, Pechtold en Kaag niet. Van Mierlo had een feilloos, maar ook wat paradoxaal machtsgevoel. Hij was huiverig voor te veel machtsdrift. Een jaar voor de verkiezingen van 1994 waren er tekenen dat D66 de grootste partij zou kunnen worden. Zelfs onder de vakbondsleden van de FNV was D66 populairder dan de PvdA. In alle peilingen stond D66 op de tweede plek, pal achter het CDA, dat later in een vrije val zou raken. De lichten stonden op groen voor een ongekende doorbraak. Van Mierlo kon de eerste regeringsleider van D66 worden. Vrienden als Harry Mulisch pochten al dat hij premier zou worden, wat ook op hen zou afstralen. Toch voerde Van Mierlo geen campagne voor het premierschap, hoewel de gekozen minister-president zijn leerstuk bij uitstek was. Hij was bang dat D66 die machtspositie niet kon waarmaken. Ook met die bescheidenheid braken zijn opvolgers. Pechtold en Kaag maakten in 2017 en 2021 juist geen geheim van hun ambities om premier te worden. Het leidde tot 12 respectievelijk 15 procent van de stemmen voor D66. Die brutaliteit miste Van Mierlo. Dat hij zonder dat manco in 1994 meer zou hebben gehaald dan 15,5 procent lijkt geen twijfel.

Maar dat tekort laat onverlet dat Van Mierlo na de verkiezingen van 1994 wel over een gezonde dosis killersinstinct bleek te beschikken. Zonder zijn halsstarrigheid (geen centrumlinks of centrumrechts, alleen paars) zou er geen paars kabinet van de klassenvijanden PvdA en vvd met D66 als cement zijn geformeerd.

Politieke stijl

Eens te meer onbegrijpelijk was het daarom dat Van Mierlo het regeringsbeleid van dat Paarse kabinet vervolgens op een aantal belangrijke

hoofddijnen uit zijn handen liet glippen. Anders dan de studieuze en ge-disciplineerde Terlouw was Van Mierlo geen dossiervreter. Van Mierlo zag meer heil in mondelinge kennisoverdracht dan in het doorploegen van loodgieterstassen. Graag dacht hij, al ijsberend in een kamer met medewerkers, hardop na. De advocaat van de duivel was altijd dichtbij. Hij was niet voor niets (mede)bedenker van het televisieprogramma *De Achterkant van het Gelijk*, waarin PvdA'er Marcel van Dam grote maatschappelijke vraagstukken via socratische confrontaties uiteenrafelde. Van alle D66-leiders was Van Mierlo in zijn intellectuele benadering het meest dialectisch. Dat alleen al is een handicap in de dagelijkse regeerarbeid, waarbij je altijd de kleine en grote machtsvragen in de gaten moet houden. Maar in het eerste paarse kabinet-Kok had hij zich ook nog eens willens en wetens op een zijspoor gerangeerd. Als minister van Buitenlandse Zaken stond hij letterlijk en figuurlijk op afstand van Den Haag.

Persoonlijk geredeneerd was de keuze voor dat departement begrijpelijk. Van Mierlo vond vanaf dag één dat Nederland zich geen introversie kon veroorloven en dat men Europese en Atlantische belangen ook in eigen land moest durven politiseren. Hij was, zeker na de val van de Berlijnse Muur in 1989 en de ontmanteling van de Sovjet-Unie in 1991, gefocust op Europa en zijn nieuwe verhouding tot Amerika. 'Buitenlands beleid is binnenlandse politiek,' placht hij te zeggen. Van alle leiders heeft alleen Kaag een vergelijkbare internationale oriëntatie, zij het een minder Europese dan Van Mierlo. Voor beiden gold dat de Nederlandse politiek geen halt houdt bij Lobith en Wuustwezel.

Maar Van Mierlo had ook een ander argument voor zijn vertrek naar Buitenlandse Zaken. Nadat de PvdA en de VVD voor zijn eis om paars te vormen door de knieën waren gegaan, wilde de D66-leider verder geen 'demandeur' in de binnenlandse politiek meer zijn. Zo onbekommerd gingen Terlouw, Borst, De Graaf en Pechtold in hun tijd nooit met de macht om. Terlouw ging als minister van Economische Zaken in de driehoek zitten. Dat hij daar niet tegen Den Uyl op kon, is een ander chapter. Borst en De Graaf zochten portefeuilles die voor D66 van kardinaal belang waren. Hun vermogen om daarmee iets wezenlijks te doen, verschilde: Borst kreeg op haar post Volksgezondheid de kans met de euthanasiewetgeving een cruciaal succes te boeken. De Graaf slaagde er niet in op Binnenlandse Zaken de kroonjuwelen te realiseren. Pechtold ten slotte koos machtspolitiek gezien

eieren voor zijn geld door geen portefeuille te ambiëren, maar de partij vanuit de Tweede Kamer met een vrije hand nog enige tijd te blijven leiden. Hij vertrok een jaar later uit de politiek.

De marginale positie van Van Mierlo op Buitenlandse Zaken was zeker niet de hoofdreden, maar droeg eraan bij dat het experiment met paars niet de breuk werd die Van Mierlo zelf voor ogen had gehad. De eerste regeringscoalitie zonder confessionelen in de geschiedenis ontketende geen revolutie of iets wat daarop leek. Het was een 'gewoon kabinet', zoals premier Kok bij het aantreden in 1994 had gezegd. Maar paars had wel invloed op het democratisch bewustzijn in Nederland. Door de politieke secularisering kwam de burger in het centrum van de macht te staan. De burger, die ooit een verzuilde onderdaan was geweest, werd klant en vervolgens koning.

Daar was het D66 dertig jaar eerder ook om begonnen. Ware het niet dat dit ideaal van weleer averechts uitpakte. Wat een hoogtepunt in de democratisering van Nederland had moeten worden, mondde uit in een anticlimax. Met de burger als beleidsconsument en de overheid als retailbedrijf, was democratie koopwaar geworden. In de klantensamenleving, die in de jaren negentig onder paars vorm kreeg, was geen plaats meer voor de democratische democratiekritiek die drie decennia eerder de basis van Van Mierlo's D66 was geweest. Van Mierlo stond erbij en keek ernaar, met lege handen, hoe de trits deregulering, liberalisering en privatisering tot een 'gouden dwangbuis' was verworden. Om de Amerikaanse journalist Thomas Friedman te citeren: ieders economie groeide, ieders politiek kromp. Deze vaandelvlucht van de politiek leidde tot een depolitisering van de politiek die fataal bleek voor de erfenis van paars.

Aanpassingsvermogen

Het vonnis werd geveld door Pim Fortuyn. Hij vertolkte de eerste vormen van een autoritaire democratiekritiek met wortels in zowel de jaren zestig als de jaren dertig. Heel eclectisch allemaal. De jaren zestig kwamen terug in het individuele vrijheidsbegrip waarmee Fortuyn en zijn navolgers flirtten. Dat ze die vrijheid wel consequent voor zichzelf opeisten maar haar de ander niet gunden, deerde de volksdemocraten niet. 'Je mag ook niets meer in dit politiek correcte land' was het

verwijt als anderen ook noten op hun zang hadden. Het interbellum manifesteerde zich in een verlangen naar ongedeeld leiderschap in een volkse natiestaat. Verwijzen naar donkere bladzijden uit de geschiedenis was overigens streng verboden. Dat partijleider Thom de Graaf dat wel deed door Anne Frank in herinnering te roepen nadat Fortuyn een aantal grondwettelijke vrijheden ter discussie had gesteld, kwam hem met name na de moord op Fortuyn op 6 mei 2002 te staan op toorn en een verkiezingsnederlaag. Parallellen zoeken stond a priori gelijk aan demoniseren.

De hegemonie van dit nieuwe radicale en volksdemocratische rechts speelde D66 pas na een periode van diepe crisis uiteindelijk in de kaart. Waar de volkspartijen CDA en PvdA het spoor bijster raakten, voelde Pechtold vanaf omstreeks 2007 haarfijn aan dat de oude bestaansreden van de partij was weggefallen. Het D66 van de eerste generatie van Van Mierlo (1931), Terlouw (1931), Borst (1932) en de tweede van De Graaf (1957) was niet opgewassen tegen de botte brutaliteit in het politieke discours na Fortuyn. Pechtold (1965) stapte af van de cultuur van het redelijke alternatief. Hij koos de aanval en werd in de nieuwe polarisatie de antipode van volksdemocraten à la Geert Wilders.

Tot slot

Dat was een strategische aanpassing die succesvol bleek. ‘Het is gelukt,’ zei Sigrid Kaag op de verkiezingsavond van maart 2021, exact dezelfde tekst waarmee Hans van Mierlo in mei 1994 zijn vreugde had geuit over het vooruitzicht dat hij met 24 zetels in de Tweede Kamer de keurvorst van paars zou kunnen worden. Die rol in het centrum van de macht was het hoogtepunt in de loopbaan van Van Mierlo en, achteraf gezien, ook een keerpunt in zijn partijleiderschap. Nadien zou D66 nooit meer hetzelfde zijn. In 1967 was Hans van Mierlo de fotogenieke en eloquente primus inter pares van een clubje jonge hervormers. Hij was in die eerste fase belangrijk, maar nog niet het enige argument om de kiezers te overreden.

In 1981 was de degelijke Jan Terlouw de man die in alle redelijkheid de onredelijkheid van de kempfanen links en rechts in het kabinet moest gaan compenseren. Toen hij daarin niet slaagde, mede omdat hij de hardheid van de politiek onvoldoende weerstond, was zijn rol

uitgespeeld. In 1994 was Van Mierlo de belichaming van een brede ommekeer in de politieke cultuur, die te lang door de confessionelen was beheerst. Maar voor een harde campagne om het premierschap voelde hij zich toch niet sterk genoeg. In 2017 was Pechtold brutaal genoeg om zich te presenteren als potentiële regeringsleider en de sociaal-democratie onbekommerd los te laten. Het eerste mislukte. Het tweede voltrok zich probleemloos, mede omdat de PvdA zichzelf in een liaison met de vvd, nu zonder D66 en ook nog eens in een ondergeschikte positie, had uitgewoond.

Pechtold maakte snel plaats, en voor het eerst in de geschiedenis van D66 voltrok zich een ordentelijke machtsoverdracht. In 1973 stond Terlouw voor het blok toen Van Mierlo vrij plotseling vertrok. In 1982 verviel de partij in een vacuüm na het afscheid van Terlouw. In 1998 zocht Van Mierlo zijn eigen opvolger uit, nota bene uit zijn eigen generatie, hetgeen een halve oplossing was omdat die geen toekomst bood. In 2005, toen De Graaf ontslag nam na zijn politieke nederlaag rond een rechtstreeks gekozen burgemeester, had de partij weer eens een bijna-doodervaring. In 2018 scheerde de partij voor de verandering niét langs de rand van de afgrond. De normalisering van D66 onder het leiderschap van Pechtold bleek haar vruchten af te werpen. Zijn opvolger kon relatief rustig gedijen. Met Sigrid Kaag (1961) voerde D66 vervolgens de meest persoonsgebonden en moralistisch getoonzette campagne sinds lijsttrekker Hans van Mierlo. Haar partijleiderschap begon op de avond van 17 maart 2021. De eerste signalen van haar benadering waren gemengd. Ze hield vast aan haar politiek-culturele tone of voice, maar zat zichzelf ook in de weg omdat ze de lading van de opmerking ‘Hier scheiden onze wegen’ richting minister-president Mark Rutte in het debat over de formatie niet voorvoelde. Ze vermeed grote woorden bij het beantwoorden van de vele grote vragen die meteen na de Tweede Kamerverkiezingen aan de orde kwamen, maar haar pretentie om nieuw leiderschap te bieden verloor daardoor aan glans.

Hoe het verder uitpakt, is ongewis. Maar Kaag heeft nog de tijd. Van Mierlo leidde de partij bijna twintig jaar. Pechtold deed dat twaalf jaar, en Terlouw circa negen jaar. Pas in 2025 is de tijd rijp om een balans op te maken. Maar in de heimelijke competitie binnen D66 is Kaag nu al onbetwistbaar de runner-up, pal achter de aartsvader van de partij.